

Κεφάλαιο 24 – Η Λεγόμενη Πρωταρχική Συσσώρευση

Παρουσίαση Κυριακή 25/05/2025

Ενότητες 1 και 2, σελ. 671-689

Α. Η πρωταρχική συσσώρευση στην αστική σκέψη

Ας ξεκινήσουμε με μια διερεύνηση του τίτλου του κεφαλαίου, πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της ίδιας της κατηγορίας της «λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης». Το Κεφάλαιο 24 δεν πραγματεύεται την «πρωταρχική συσσώρευση» αλλά τη «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση». Ήδη από τον τίτλο, με την προσθήκη της λέξης «λεγόμενη» (so-called στην αγγλική μετάφραση, sogenannte στην πρώτη γερμανική έκδοση), ο Μαρξ φαίνεται να παίρνει αποστάσεις από τον όρο. Ποια είναι, ωστόσο, η προέλευση του όρου; Ο Μαρξ μας το αποκαλύπτει ήδη από την πρώτη παράγραφο:

Η συνολική αυτή κίνηση φαίνεται να περιστρέφεται σε έναν φαύλο κύκλο, από τον οποίο βγαίνουμε μόνο εφόσον υποθέσουμε μια «πρωταρχική» συσσώρευση («previous accumulation» στον Adam Smith) που προηγείται της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, μια συσσώρευση που δεν είναι το αποτέλεσμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αλλά η αφετηρία του (σελ. 371, παρ. 1).

Ο όρος, λοιπόν, έλκει την καταγωγή του από τον Άνταμ Σμιθ. Ο Μαρξ δανείζεται κριτικά τον όρο «previous accumulation» του Άνταμ Σμιθ και τον αποδίδει στα γερμανικά ως «ursprüngliche Akkumulation». Αυτήν την «ursprüngliche Akkumulation» την ξαναπαίρνουν οι Άγγλοι μεταφραστές του Πρώτου Τόμου του *Κεφαλαίου* και τη μεταφράζουν ως «primitive accumulation», καθώς η κύρια σημασία του primitive κατά την εποχή της μετάφρασης του *Κεφαλαίου* στα αγγλικά ήταν «πρωταρχικός» και όχι «πρωτόγονος». Σε αυτόν τον κύκλο δανείων και αντιδάνειων έχει χαθεί η ευθεία αναφορά στην έννοια του Άνταμ Σμιθ, παρά τις διαβεβαιώσεις του ίδιου του Μαρξ ότι από εκεί αντλεί τον όρο. Επομένως, σε ολόκληρο το κεφάλαιο, κάθε φορά που ο Μαρξ επικαλείται τον όρο «πρωταρχική συσσώρευση» θα πρέπει να διατηρούμε στον νου ότι δεν πρόκειται για μια ορολογία που επινοεί ο ίδιος αλλά για μια ορολογία που του έχει κληροδοτηθεί από την κλασική πολιτική οικονομία. Ήδη με το να την αποκαλεί φερόμενη πρωταρχική συσσώρευση μας προϊδεάζει για τις ενστάσεις που πρόκειται να προβάλλει για τον όρο. Συγχρόνως, όμως, δεν τον αντικαθιστά με κάποια άλλη, δική του διατύπωση. Οι λόγοι θα εξηγηθούν στη συνέχεια.

Από τις αρχικές παραγράφους της πρώτης ενότητας ο Μαρξ εκτοξεύει τα πυρά του εναντίον της ορθόδοξης θεωρίας της πολιτικής οικονομίας για τις διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης. Τις κυρίαρχες αφηγήσεις της πολιτικής οικονομίας τις αποκαλεί «άνοστα παραμύθια», «παιδικά παραμύθια», «ειδύλλια», ιστορικά «ανέκδοτα»

και όχι επιστημονικές ιστορικές καταγραφές, και συγχρόνως τις παρομοιάζει με τον μύθο του προπατορικού αμαρτήματος, όπως τον αφηγείται η Βίβλος. Και μόνο από τους χαρακτηρισμούς αυτούς μπορούμε να εξάγουμε ορισμένα κεντρικά στοιχεία της κριτικής που θα διατυπώσει στη συνέχεια ο Μαρξ. Οι θεωρίες για την επονομαζόμενη πρωταρχική συσσώρευση, όπως μας έχουν παραδοθεί από την αστική σκέψη, είναι για τον Μαρξ: α) μη επιστημονικές και ανιστόρητες, β) εξωραϊστικές και καταπραϋντικές και, ως εκ τούτου, γ) απολογητικές και νομιμοποιητικές για την κυριαρχία της αστικής τάξης.

Τι αντιλαμβάνεται, όμως, ο Μαρξ ως επίσημη γραμμή της πολιτικής οικονομίας όσον αφορά την έννοια της πρωταρχικής συσσώρευσης και σε ποιους στοχαστές αποδίδει ευθύνες για ένα τέτοιο αφήγημα; Η πρώτη ενότητα του κεφαλαίου 24 μας προμηθεύει δύο τρανταχτά ονόματα της αστικής διανόησης: τον αναπόφευκτο Άνταμ Σμιθ και τον πολύ Θιέρσο (Adolphe Thiers). Ας τους πάρουμε με τη σειρά.

Ο Άνταμ Σμιθ εκκινεί το δεύτερο κεφάλαιο του συγγράμματος που δημοσίευσε το 1776 και που φέρει τον τίτλο *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών* εξηγώντας την προέλευση του καταμερισμού εργασίας. Η ερμηνεία που παρέχει βασίζεται στην γενική τάση των ανθρώπων «να διαπραγματεύονται, να εμπορεύονται και να ανταλλάσσουν» (Smith, 2000, σελ. 44). Προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες του, ο άνθρωπος είναι το μοναδικό είδος ζώου που καταφεύγει στον αντιπραγματισμό και στην ανταλλαγή. Αυτή η τάση για ανταλλαγή και εμπόριο βρίσκεται στη ρίζα του καταμερισμού εργασίας, καθώς υπαγορεύει στο άτομο να ειδικευτεί σε κάποια εργασία ώστε να έχει στη διάθεσή του κάποιο προϊόν που να μπορεί να ανταλλάξει με άλλους.

Αυτός λοιπόν ο καταμερισμός εργασίας, από τον οποίο προέρχονται πολλά πλεονεκτήματα, δεν προκύπτει ως αποτέλεσμα κάποιας ανθρώπινης σοφίας, που δήθεν προβλέπει και σκοπεύει στον γενικό πλούτο τον οποίο και επιτυγχάνει. Αποτελεί την αναγκαία, αν και βραδεία και βαθμιαία, συνέπεια μιας ορισμένης φυσικής ροπής της ανθρώπινης φύσης, που δεν στοχεύει σε ένα τέτοιο γενικευμένο όφελος, της ροπής δηλαδή προς το να διαπραγματεύεται, να εμπορεύεται και να ανταλλάσσει ένα πράγμα με ένα άλλο (Smith, 2000, σελ. 43).

Υπάρχει μια φυσική ροπή προς ανταλλαγή στον άνθρωπο, δια της οποίας το μεμονωμένο άτομο επιδιώκει να ικανοποιήσει τις ανάγκες του, και μέσα από αυτήν την ατομικά επωφελή πράξη, άθελά του και ανεπίγνωστα, συμβάλλει στον γενικό πλούτο των εθνών. Για να μπορέσει, όμως, κάθε άτομο να εμπλακεί σε διαδικασίες ανταλλαγής, θα πρέπει να διαθέτει ένα αρχικό κεφάλαιο με το οποίο θα προσέλθει στην αγορά για να το εμπορευτεί. Στο Δεύτερο Βιβλίο της Έρευνας του, ο Σμιθ αναφέρεται για πρώτη φορά στην *accumulation* που θα πρέπει να είναι *previous*, στη συσσώρευση που οφείλει να είναι *πρότερη* της ανταλλαγής, και από εκεί, άλλωστε, αποσπά και ο Μαρξ τον σχετικό όρο. Στην εισαγωγή, λοιπόν, του Δεύτερου Βιβλίου, το οποίο φέρει τον ειδικό τίτλο *Σχετικά με τη Φύση, τη Συσσώρευση και την Απασχόληση του Αποθέματος*, ο Άνταμ Σμιθ αναπτύσσει την έννοια του *Αποθέματος* που είναι απαραίτητη σε κοινωνίες όπου επικρατεί ο

καταμερισμός εργασίας. Όσο οι κοινωνίες βρίσκονται ακόμη στο «πρωτόγονο στάδιο της ανάπτυξης», όσο, δηλαδή, δεν έχει αναπτυχθεί ακόμη ο καταμερισμός εργασίας,

οι ανταλλαγές είναι σπάνιες και ο κάθε άνθρωπος προνοεί ο ίδιος για τις ανάγκες του, δεν είναι απαραίτητη η συσσώρευση ή ο σχηματισμός ενός αποθέματος για τη διεκπεραίωση των δραστηριοτήτων της κοινωνίας (Smith, 2000, σελ. 329).

Από τη στιγμή, όμως, που έχει πλέον επιβληθεί ο καταμερισμός εργασίας, τότε το προϊόν της ατομικής εργασίας ενός ανθρώπου καλύπτει μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό των περιστασιακών αναγκών του. Στην περίπτωση αυτή

το μεγαλύτερο ποσοστό των αναγκών αυτών καλύπτεται από το προϊόν της εργασίας άλλων ανθρώπων, το οποίο αυτός αγοράζει με το προϊόν της εργασίας του, ή, με το αντίτιμο του προϊόντος αυτού, που τελικά είναι το ίδιο πράγμα. Ωστόσο, αυτή η αγορά δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί παρά μόνο εφόσον το προϊόν του όχι μόνο έχει ολοκληρωθεί, αλλά και πωληθεί. Επομένως, μέχρις ότου συμβούν όλα αυτά, θα πρέπει να έχει σχηματιστεί ένα απόθεμα αγαθών διαφόρων ειδών, που θα είναι επαρκές για τη συντήρησή του και την κάλυψη των αναγκών του σε εργαλεία και υλικά. [...] Προφανώς, η συσσώρευση αυτή θα πρέπει να προηγηθεί της άσκησης της ιδιαίτερης δραστηριότητάς του επί ένα τόσο μακρύ διάστημα.

Καθώς λοιπόν η συσσώρευση ενός αποθέματος θα πρέπει να προηγείται του καταμερισμού της εργασίας, η εργασία θα μπορεί να καταμερίζεται όλο και περισσότερο, μόνο στον βαθμό που προηγουμένως συσσωρεύεται ένα όλο και μεγαλύτερο απόθεμα (Smith, 2000, σελ. 329-330. Οι υπογραμμίσεις έχουν προστεθεί για τους σκοπούς της παρουσίασης).

Ο Άνταμ Σμιθ διαπιστώνει την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός αρχικού αποθέματος ούτως ώστε να εκκινήσει η ανταλλαγή προϊόντων και ταυτόχρονα μας παρέχει και την προέλευση αυτού του αποθέματος: είναι απότοκο της φιλοπονίας τους ατόμου, συνέπεια της ακάματης προσπάθειας του να παράγει επιπλέον προϊόντα. Ο καταμερισμός εργασίας αναπτύσσει την παραγωγικότητα της εργασίας, η αυξημένη παραγωγικότητα ευνοεί τον σχηματισμό αποθέματος, το απόθεμα επιτρέπει την ανταλλαγή εμπορευμάτων.

Για τον Άνταμ Σμιθ ο σχηματισμός του αποθέματος είναι μια φυσική τάση, ενδογενής του ανθρώπινου είδους όπως η ομιλία και η λογική. Αν εξαιρέσουμε τις (εν πολλοίς μυθικές) πρωτόγονες κοινωνίες στις οποίες υποτίθεται ότι η καθεμιά εργαζόταν μόνο για την εαυτή της, σε κάθε ιστορική κοινωνία υπάρχει καταμερισμός εργασίας, δημιουργία αποθεμάτων και συνεπώς ανταλλαγή. Άρα, η κατηγορία της πρότερης συσσώρευσης για τον Άνταμ Σμιθ δεν είναι μόνο φυσική αλλά και διστορική, ενύπαρκτη σε κάθε ιστορική περίοδο. Τέλος, η διαδικασία του σχηματισμού αποθέματος είναι απρόσκοπτη και χωρίς τριβές. Αρκεί ένας παραγωγός να μην αποφεύγει τον μόχθο και να είναι εγκρατής και ιδού: θα βρεθεί με ένα απόθεμα στα χέρια του.

Ας συγκρίνουμε την πραγμάτευση του αποθέματος από πλευράς του Άνταμ Σμιθ με τον τρόπο που υπερασπίζεται την ιδιοκτησία ο Αδόλφος Θιέρσος. Ο Θιέρσος, σύγχρονος του Μαρξ, δεν κατόρθωσε να αποκτήσει ποτέ το θεωρητικό διαμέτρημα του Άνταμ Σμιθ. Περιορίστηκε στο να καταγραφεί ως ιστοριοδίφης και κοινωνιολόγος δεύτερης διαλογής, πιο πολύ εκλαϊκευτής και χρονικογράφος παρά έγκριτος ιστορικός με επιστημονική μέθοδο. Ταυτόχρονα, ωστόσο, υπήρξε αδιαμφισβήτητα ευκλής και επιφανής πολιτικός ανήρ. Έχοντας εμπλακεί στα νιάτα του με την μετριοπαθή Ιουλιανή Επανάσταση του 1830 που αντικατέστησε τον τρέχοντα μονάρχη με έναν διαφορετικό μονάρχη, αναρριχήθηκε σε υπουργικούς και πρωθυπουργικούς θώκους, από όπου και ατένισε εκ του μακρόθεν την αντιμοναρχική, ρεπουμπλικανική Ιουνιανή Εξέγερση του 1832. Παρέμεινε ενεργός στην πολιτική σκηνή για μια δεκαπενταετία, κατορθώνοντας να μην περάσει ούτε ένα μέτρο αναδιανεμητικής πολιτικής υπέρ των κατώτερων τάξεων. Αντιμοναρχικός ο ίδιος και φιλελεύθερος κεντριστής, υπηρέτησε πιστά και ανελλιπώς τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Ανέλαβε την πρωθυπουργία κατά τη διάρκεια της Δεύτερης Γαλλικής Δημοκρατίας, η οποία επιβλήθηκε από την Επανάσταση του 1848 που εκθρόνισε τον Λουδοβίκο Φίλιππο και κατήργησε προσωρινά τη μοναρχία, για να συλληφθεί με την άνοδο στην εξουσία του Λουδοβίκου Ναπολέοντα Βοναπάρτη και να απελαθεί στο εξωτερικό. Ο Θιέρσος θα επιστρέψει στο Παρίσι το 1871 για να αναλάβει επικεφαλής της Κυβέρνησης Εθνικής Άμυνας και για να διαπραγματευτεί τη γαλλική συνθηκολόγηση μετά την απότομη κατάρρευση του γαλλικού μετώπου στον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1870-1871 και την αιχμαλωσία του Λουδοβίκου Βοναπάρτη από τον στρατό του Μπίσμαρκ. Με αυτήν του την ιδιότητα, τέσσερα μόλις χρόνια μετά τη δημοσίευση της πρώτης έκδοσης του *Κεφαλαίου* και των περιφρονητικών αράδων που του αφιερώνει εδώ ο Μαρξ, ο Θιέρσος θα πνίξει στο αίμα την Παρισινή Κομμούνα, επιβάλλοντας την τάξη και θανατώνοντας περί τους 30.000 Κομμουνάρους.¹

Πριν, λοιπόν, μείνει στην ιστορία για την καταστολή της Παρισινής Κομμούνας, ο Θιέρσος πρόλαβε να συγγράψει μια πραγματεία για την υπεράσπιση της ιδιοκτησίας και

¹ Ο Μαρξ έζησε στο Παρίσι την περίοδο 1843-1845, εκδιωγμένος από τα εδάφη της Γερμανίας. Εκεί συνέγραψε και τα Παρισινά χειρόγραφα του 1844. Κατόπιν απαίτησης του βασιλιά της Πρωσίας, η κυβέρνηση του Θιέρσου απαγόρευσε την έκδοση της σοσιαλιστικής εφημερίδας *Vorwärts!* (Εμπρός!) στην οποία αρθρογραφούσε ο Μαρξ και απέλασε τον ίδιο τον Μαρξ, ο οποίος και αναγκάστηκε να καταφύγει στις Βρυξέλλες. Από αυτήν τη συγκυρία ξεκινάει και το προσωπικό του μπιφ με τον Θιέρσο. Στη μονογραφία του 1871 με τίτλο *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*, ο Μαρξ θα σημειώσει, μεταξύ άλλων, για τον Θιέρσο: «Ο Θιέρσος, ο τερατώδης αυτός νάνος, επί μισό και πάνω αιώνα, κρατούσε κάτω από τη γοητεία του τη γαλλική αστική τάξη, γιατί αποτελεί την πιο τέλεια διανοητική έκφραση της ταξικής της διαφθοράς. Προτού γίνει πολιτικός είχε κιόλας αποδείξει σαν ιστοριογράφος τις ικανότητές του να λέει ψέματα. [...] Παρά τα υποκριτικά του κηρύγματα για “αναγκαίες ελευθερίες” και παρά την προσωπική του μνησικακία ενάντια στον Λουδοβίκο Βοναπάρτη που τον κορόιδεψε και εξοστράκισε τον κοινοβουλευτισμό —και έξω από την τεχνητή ατμόσφαιρα του κοινοβουλευτισμού το ανθρωπάριο αυτό μαραζώνει και καταντάει μηδενικό και αυτό το ξέρει πολύ καλά— παρ’ όλα αυτά, ο Θιέρσος είχε το δαχτυλάκι του σ’ όλες τις ατιμίες της δεύτερης αυτοκρατορίας. [...] Παρά την ευστροφία του ταλέντου του και το ευμετάβλητο των σκοπών του, αυτός ο άνθρωπος έμεινε αλυσοδεμένος σ’ όλη του τη ζωή στην πιο απολιθωμένη ρουτίνα. Είναι ολοφάνερο ότι του έμειναν γι’ πάντα μυστικά τα βαθύτερα ρεύματα της σύγχρονης κοινωνίας. [...] Ποτέ στη μακρόχρονη πολιτική του σταδιοδρομία δεν πήρε ούτε ένα, έστω και το παραμικρό, μέτρο που να είναι πραχτικά ωφέλιμο. Ο Θιέρσος ήταν συνεπής μονάχα στην απληστία του για πλούτη και στο μίσος του ενάντια στους ανθρώπους που τα παράγουν» (Μαρξ, 1976, σελ. 56-60).

για την ανασκευή του κομμουνισμού και του σοσιαλισμού. Η πραγματεία αυτή φέρει τον τίτλο *De la Propriété* (Περί Ιδιοκτησίας) και κυκλοφόρησε το 1848. Σε αυτή διαβάζουμε:

Από την άσκηση των ανθρώπινων ικανοτήτων προκύπτει ότι, καθώς αυτές οι ικανότητες είναι άνισες, ο ένας άνθρωπος θα παράγει πολλά, ο άλλος λίγα, ο ένας θα είναι πλούσιος, ο άλλος φτωχός, με μια λέξη, η ισότητα θα πάψει να υπάρχει στον κόσμο.

[...]

Η ανισότητα εμφανίζεται, επομένως, από την αρχή της κοινωνικής ύπαρξης: εκδηλώνεται από την πρώτη ημέρα και οι απώτερες ανισότητες της πλουσιότερης κοινωνίας δεν είναι παρά η επιμηκυμένη σκιά ενός σώματος που είναι ήδη πολύ ανεβασμένο. Σε ένα ζήτημα δικαιώματος, το λίγο ή το πολύ δεν κάνει καμία αξιοσημείωτη διαφορά. Η ισότητα των αγαθών είναι ή δεν είναι το δικαίωμα της ανθρώπινης φυλής; αν είναι δικαίωμα, παραβιάστηκε εξίσου στις νεότερες ημέρες αυτών των κοινωνιών, όταν ο πιο επιδέξιος ή ο πιο έξυπνος άγριος ήταν ο πλουσιότερος σε προϊόντα κυνηγιού, καλύτερα εφοδιασμένος με τα μέσα άμυνας ή υποταγής των άλλων, όπως όταν, σε μεταγενέστερες ημέρες, αυτός ο άγριος, που τώρα είναι μέλος μιας πολιτισμένης κοινωνίας, είναι ένας άνθρωπος με αμέτρητο πλούτο, δίπλα σε έναν φτωχό που στερείται τα απαραίτητα για τη ζωή.

[...]

Ο άνθρωπος αυτός βλάπτει κάποιον που εργάζεται δυναμικά και συσσωρεύει αυτά που κερδίζει; Εργάζεται φιλότιμα, συνεχώς, στο πλευρό ενός άλλου που μόλις και μετά βίας γρατζουνάει τη γη. Κατέχει καλά αποθηκευμένα κεφάλαια στο πλευρό του γείτονά του, του οποίου οι αχυρώνες είναι άδαιοι ή μισογεμάτοι. Έχει κάνει κακό σε αυτόν τον γείτονα; Του στέρησε τα αποθέματά του; Σε αυτήν την περίπτωση θα υπήρχε ληστεία, βία, κακό που έγινε στον γείτονά του. Αλλά αυτός έχει εργαστεί —εργάστηκε περισσότερο ή καλύτερα από κάποιον άλλον. Επομένως, δεν τον έχει βλάψει, όπως ένας σφετεριστής ή ένας καταπιεστής. Έχει λίγους περισσότερους κόκκους στη γη —λίγο περισσότερο πλούτο στην κοινωνία— και αυτό είναι όλο. Τι κακό έχει κάνει γύρω του πλουτίζοντας τον εαυτό του; Κανένα. Τι συμφέρον θα μπορούσε να έχει η κοινωνία να τον εμποδίσει; Κανένα. Αυτή η αποτροπή, επίσης, θα ήταν σκέτη τρέλα, διότι χωρίς κανένα αντίστοιχο κέρδος, θα είχε μειώσει τη μάζα των πραγμάτων που είναι απαραίτητα ή χρήσιμα για τον άνθρωπο.

Μέσω της ανταλλαγής οι άνθρωποι προμηθεύονται τα περισσότερα από τα πράγματα που χρειάζονται. Κατά συνέπεια, δεν κατασκευάζουν τα πάντα. Φτιάχνουν ορισμένα πράγματα, στα οποία αφιερώνονται αποκλειστικά, και έτσι καταφέρνουν να τα κάνουν καλύτερα από άλλα. Στη συνέχεια, δίνουν ένα μέρος αυτού που έχουν παράγει για να προμηθευτούν αυτό που έχει παραχθεί από την εργασία άλλων και το αποτέλεσμα είναι το εξής: όταν υπάρχει περισσότερο καλαμπόκι ή περισσότερα υφάσματα, και τα δύο είναι φθηνότερα. Υπάρχει

περισσότερο από το καθένα για όλους. Όποιος, λοιπόν, υποκύπτοντας στο γούστο του ή στην ικανότητά του στην εργασία, είναι ικανός, όταν γίνει πλούσιος, να διεγείρει τον φθόνο σας, έχει συμβάλει στην κοινή ευημερία και ιδιαίτερα στη δική σας. Αν, ως συνέπεια των προσπαθειών του, υπάρχει περισσότερο καλαμπόκι, ή σίδερο, ή ύφασμα, ή χρήμα, υπάρχει περισσότερο από το καθένα για όλους. Η αφθονία στην οποία συνέβαλε να δημιουργηθεί είναι επωφελής για όλους· και η κοινωνία του επιτρέπει να προσθέτει στα αποθέματά του, παρόλο που το αποτέλεσμα μπορεί να είναι μια ανισότητα σε σχέση με εκείνους που εργάζονται λιγότερο σκληρά: επιτρέπεται, επειδή η γενική ευημερία αυξάνεται με την ιδιωτική του ευημερία (Thiers, 20025, σελ. 27-31).

Είτε έχουμε να κάνουμε με την κλασική πολιτική οικονομία του Άνταμ Σμιθ είτε με την απολογία της ιδιοκτησίας τάξης τύπου Θιέρσου, το αφήγημα είναι, εν πολλοίς, κοινό: η δημιουργία αποθεμάτων είναι φυσική για τον άνθρωπο και διαχρονική για την ανθρώπινη ιστορία· αποδίδεται στην εργατικότητα και στη φιλοπονία του· δεν επηρεάζει αρνητικά τους γύρω του· αντιθέτως, αυξάνει τον κοινωνικό πλούτο. Σε ολόκληρο το κεφάλαιο 24 ο Μαρξ θα αντιπαρατεθεί σε αυτό το αφήγημα και θα προσπαθήσει να το ανασκευάσει, πλευροκοπώντας το από διαφορετικές μεριές και με διαφορετικά επιχειρήματα.

B. Ενότητα Πρώτη - η θεωρητική ανασκευή

1. Αίμα, φωτιά και εξωοικονομικός καταναγκασμός

Το πρώτο στοιχείο του κυρίαρχου αφηγήματος που αποπειράται να ανασκευάσει ο Μαρξ είναι η καταπραϊντική παραμυθία ότι η όλη διαδικασία της δημιουργίας αποθέματος ήταν αναίμακτη και ανώδυνη. Πράγματι, η εναλλακτική ιστορία που στοιχειοθετεί μεθοδικά ο Μαρξ στις ακόλουθες ενότητες είναι μια πραγματική ιστορία βίας και αγριότητας και όχι ένας ρόδινος μύθος εργατικότητας και συνετής διαχείρισης του κοινωνικού πλεονάσματος.

Ως γνωστόν, στην πραγματική ιστορία τον κύριο ρόλο παίζουν η κατάκτηση, η υποδούλωση, η ληστεία μετά φόνο, εν ολίγοις η βία. Στην ήπια πολιτική οικονομία κυριαρχούσε παλαιόθεν το ειδύλλιο. Το δίκαιο και η «εργασία» ήταν από παλιά τα μοναδικά μέσα πλουτισμού, φυσικά πάντα με την εξαίρεση του «φετινού έτους». Στην πραγματικότητα, οι μέθοδοι της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι οτιδήποτε άλλο εκτός από ειδυλλιακές (σελ. 672, παρ. 1).

Με επιμονή δημόσιου κατήγορου ο Μαρξ θα ανασύρει και θα καταγράψει μία προς μία τις φρικαλεότητες της πρωταρχικής συσσώρευσης σε βάρος των υποτελών τάξεων. Θα παραθέσει την πυρπόληση και την κατεδάφιση αγροικιών, την ετοιθελική υφαρπαγή μικρών αγροτικών ιδιοκτησιών, την κρατική απαλλοτρίωση των μοναστικών κλήρων· θα εξιστορήσει τον σφετερισμό των κοινοτικών γαιών, την περίφραξη ελεύθερων εκτάσεων, την ιδιοποίηση του εδάφους, τη μαζική μετατροπή καλλιεργήσιμων εκτάσεων σε αχανή

βοσκοτόπια· θα ανασύρει από τη λήθη τη βίαιη εκρίζωση κοινοτήτων και την εξαναγκαστική μετοικεσία αγροτικών οικισμών, την ποινικοποίηση της ελεύθερης μετακίνησης, την εξαθλίωση του αγροτικού πληθυσμού. Θα αρχειοθετήσει τις επιμέρους πτυχές μιας συνολικής επίθεσης εναντίον των υποτελών που έλαβε τη μορφή μιας γενικευμένης απαλλοτρίωσης.

Και η ιστορία αυτής της απαλλοτρίωσης είναι γραμμένη στα χρονικά της ανθρωπότητας με αίμα και φωτιά (σελ. 673, παρ. 1).

Αν εστιάζαμε μόνο σε αυτήν την πλευρά του μαρξικού επιχειρήματος, τότε αυτό που θα μας προσέφερε το κεφάλαιο 24 θα ήταν μια εναλλακτική εξιστόρηση, πιο πιστή στην ιστορική πραγματικότητα και λιγότερο εξωραϊσμένη από αυτήν που προτιμά η πολιτική οικονομία. Θα κρατούσαμε στα χέρια μας το αιματοβαμμένο χρονικό μιας διαρκούς και παρατεταμένης απόσπασης κοινωνικού πλούτου από τις κατώτερες τάξεις στα χέρια των κυρίαρχων τάξεων, με σκοπό τον σχηματισμό αποθέματος. Εκεί που η αστική σκέψη βλέπει μόνο συσσώρευση αρχικού κεφαλαίου χάρις στην ακάματη «εργασία» της ιδιοκτήτριας τάξης, ο Μαρξ θα ατένιζε τα συντρίμια μιας ακατάσχετης ληστρικής τάξης σε βάρος των υποτελών. Το αρχικό απόθεμα που θέτει σε κίνηση την ανταλλαγή είναι προϊόν φιλοπονίας και μόχθου των ιδιοκτητών, αυτό ισχυρίζεται η αστική κοινωνιολογία. Το αρχικό απόθεμα είναι προϊόν απαλλοτρίωσης και βίας, ανταπαντά ο Μαρξ. Σύμφωνα με αυτήν την ανάγνωση η «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση» δεν είναι τίποτε περισσότερο από «πρωταρχική αποστέρηση».

Με άλλα λόγια, η πρώτη γραμμή επιχειρηματολογίας του Μαρξ επικεντρώνει στη θέση ότι οι διαδικασίες σχηματισμού ενός πρωτογενούς πλεονάσματος επιτεύχθηκαν ιστορικά με την επιστράτευση εξωοικονομικών μέσων: μέσα από την ωμή βία αλλά και μέσα από πολιτικές αποφάσεις, με την αρπαγή αλλά και με νομοθετικές ρυθμίσεις. Ωστόσο η μαρξική κριτική της αστικής πρόσληψης της «λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης» δεν σταματάει εδώ. Και επιπλέον, θα φανεί ότι η κεντρική πρόθεση του Μαρξ σε αυτό το κεφάλαιο δεν είναι μόνο να εξηγήσει την προέλευση του πρωτογενούς πλεονάσματος.

2. Αποφυσικοποίηση και ιστορικοποίηση

Το δεύτερο στοιχείο του αστικού αφηγήματος που επιθυμεί να αποδημήσει ο Μαρξ είναι η γενική και αδιαφοροποίητη διστορικότητά του. Όσο η αστική κοινωνική επιστήμη επιμένει σε διστορικές ιδιότητες και σε αφηρημένα γνωρίσματα του ανθρώπου, ο Μαρξ δεν παύει να τονίζει την ιστορική ιδιαιτερότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ενώ η παραδεδομένη αστική σκέψη παραλαμβάνει τον ανθρωπολογικό τύπο που αναδύεται εντός του καπιταλισμού και επιχειρεί να τον απλώσει σε ολόκληρη την κίνηση των ιστορικών κοινωνιών, ο Μαρξ επιμένει να αναδεικνύει την εσωτερική λογική που συνέχει τον κοινωνικό δεσμό στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Εκεί όπου η πολιτική οικονομία φυσικοποιεί, εκεί ο Μαρξ ιστορικοποιεί: στις καλύτερες στιγμές της ανάλυσής του, ο μαρξικός άνθρωπος δεν είναι αφηρημένος, υπεριστορικός και άπαξ δοσμένος, αλλά πάντοτε συγκεκριμένος, καθορισμένος από το κοινωνικό πλαίσιο στο

οποίο είναι ενταγμένος, συγκροτούμενος μέσα και ενάντια στη λογική που συνέχει την κοινωνία στην οποία βρέθηκε ριγμένος.

Κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης του Πρώτου Τόμου του Κεφαλαίου πέσαμε πολλές φορές πάνω σε παρόμοιας υφής επιχειρηματολογία. Ενδεικτικό παράδειγμα τα γραφόμενα του Μαρξ, τόσο στο κεφάλαιο 3 για το χρήμα όσο και στο κεφάλαιο 22 για την παραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα: εκεί ο Μαρξ ξεκαθάρισε επανειλημμένα ότι ο θησαυριστής δεν ταυτίζεται με τον κεφαλαιοκράτη. Για την ακρίβεια, εκεί όπου εμφανίζεται ο ένας, δεν ευδοκίμει ο άλλος. Είναι αντιδιαμετρικές φιγούρες που ανταποκρίνονται σε διαφορετικούς τρόπους παραγωγής. Ένας θησαυρός που περιφρουρείται, ένας πλούτος (αξιών χρήσης) που συσσωρεύεται, ένα απόθεμα που σχηματίζεται, ένα πλεόνασμα που διογκώνεται, τίποτα από αυτά δεν συνιστά κεφάλαιο. Γίνονται κεφάλαιο υπό προϋποθέσεις, μόνο ιδωμένα μέσα από το πρίσμα της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, μόνο υπαγμένα στη λογική της αξίας.

Στο κεφάλαιο 22 ο Μαρξ μας είχε δώσει τον ορισμό της συσσώρευσης:

Η χρήση της υπεραξίας ως κεφαλαίου ή η επαναμετατροπή της υπεραξίας σε κεφάλαιο ονομάζεται συσσώρευση του κεφαλαίου (σελ. 542)

και, όπως ήδη γνωρίζουμε οι κατηγορίες «κεφάλαιο», «υπεραξία» και «συσσώρευση» αφορούν αποκλειστικά την καπιταλιστική κοινωνία. Με βάση τον παραπάνω ορισμό και με βάση τα όσα έχουμε μελετήσει μέχρι τώρα, για να έχουμε συσσώρευση θα πρέπει ένα κεφάλαιο να επιστρέψει σε μια παραγωγική διαδικασία, να λειτουργήσει ως σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, να μισθώσει εργασιακή δύναμη. Η εφαρμογή της εργασιακής δύναμης στην παραγωγική διαδικασία είναι αυτή που δημιουργεί νέα αξία και υπεραξία και εδώ ακριβώς έγκειται η επαύξηση του αρχικού κεφαλαίου. Επομένως, για να υπάρχει συσσώρευση κεφαλαίου θα πρέπει να έχει προηγηθεί εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης.

Αυτή η διαπίστωση συνεπάγεται αυτομάτως ότι όσος πλούτος και να αποθησαυρίζεται, αυτός δεν συνιστά κεφάλαιο παρά μόνο αν διατρέχει τον κύκλο της καπιταλιστικής παραγωγής-ανταλλαγής. Οι εξωοικονομικές μέθοδοι απόσπασης πλεονάσματος μπορεί να είναι ιδιαίτερα βάνανυες και ιδιαίτερα αποτελεσματικές αλλά από μόνες τους δεν στοιχειοθετούν αρχικό κεφάλαιο. Η λεηλασία, η αρπαγή κοινοτικών γαιών, οι περιφράξεις στα λιβάδια και η δέσμευση αγροτικών περιουσιών δύνανται να συμβάλουν στην συγκέντρωση πλούτου, δεν επαρκούν, ωστόσο, για να μετατρέψουν αυτόν τον πλούτο σε κεφάλαιο. Κατ' αυτήν την έννοια, η φερόμενη «πρωταρχική συσσώρευση» μόνο καταχρηστικά και μόνο κατ' εξαίρεση μπορεί να αποκαλείται «συσσώρευση», αφού ακριβώς προηγείται της συγκρότησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, στον οποίο αναφέρεται αποκλειστικά η έννοια της «συσσώρευσης». Άλλος ένας λόγος για τον Μαρξ να εγκαταλείψει την έννοια της «λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης» και να την αντικαταστήσει με μια άλλη, πιο πρόσφορη, όπως θα ήταν η «πρωταρχική αποστέρηση». Ωστόσο, έχει σημασία το γεγονός ότι ο Μαρξ δεν προβαίνει σε αυτήν την αντικατάσταση και εμμένει να μιλά για «πρωταρχική συσσώρευση».

3. Μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής

Αν, λοιπόν, η επονομαζόμενη πρωταρχική συσσώρευση είναι μια κατ' επίφαση συσσώρευση και προσιδιάζει περισσότερο στην απόσπαση και την απαλλοτρίωση, αν κατορθώνει να συγκεντρώσει απόθεμα στα χέρια των λίγων αλλά όχι να το καταστήσει κεφάλαιο, και αν όντως πρόκειται για δάνειο από την κλασική πολιτική οικονομία, γιατί επιμένει ο Μαρξ να χρησιμοποιεί τον όρο και δεν επιλέγει κάποιον άλλον πιο δόκιμο; Θα μπορούσαμε να παρακινδυνεύσουμε την απάντηση ότι πίσω από αυτήν την επιμονή του Μαρξ κρύβεται ακριβώς η πρόθεσή του να ιστοριοποιήσει τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας και να μιλήσει για μια ιστορική μετάβαση από έναν τρόπο παραγωγής σε έναν άλλον.

Βασικό μέλημα του Μαρξ σε αυτό το κεφάλαιο δεν είναι η ερμηνεία της προέλευσης του αρχικού πλεονάσματος των κεφαλαιοκρατών: η ερμηνεία αυτή προϋποθέτει ως δεδομένο αυτό που θα όφειλε να εξηγήσει: υποπίπτει στο σφάλμα της λήψης του ζητουμένου. Αντίθετα με τη μέριμνα της κλασικής πολιτικής οικονομίας, αυτό που πασχίζει να εξηγήσει ο Μαρξ είναι οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες αυτοί που κατείχαν το πλεόνασμα μετατράπηκαν σε κεφαλαιοκράτες. Ο σχηματισμός αποθέματος με εργαλείο την αρπαγή δεν κομίζει καμία πρωτοτυπία. Αν δεν κυριαρχούσε η εσκεμμένη αμνησία της αστικής τάξης, δεν θα χρειάζονταν να ειπωθούν πολλά πάνω σε αυτό το ζήτημα. Η βίαιη αποστέρηση των μαζών υπήρξε εργαλείο στην υπηρεσία των αρχουσών τάξεων καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας. Σε καμία ιστορική κοινωνία οι πλούσιοι δεν απέκτησαν τον πλούτο τους μέσα από τον προσωπικό τους μόχθο. Μόνο, ωστόσο, σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή η λεηλασία των κατώτερων τάξεων οδήγησε στην εμφάνιση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Αξιοπερίεργο δεν είναι το από πού προέκυψε το αρχικό υπερπροϊόν. Το ότι το υπερπροϊόν μετατράπηκε σε κεφάλαιο, αυτό είναι το ιστορικά καινοφανές. Και αυτό οφείλει να ερμηνευτεί.

Το ζήτημα, συνεπώς, που πραγματεύεται κεντρικά το κεφάλαιο 24 είναι αυτό της ανάδυσης του καπιταλισμού μέσα από προκαπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις ή, αλλιώς, η εδραίωση του οικονομικού καταναγκασμού με εξωοικονομικά μέσα. Και εδώ ο συγγραφέας του Κεφαλαίου (καθώς και όλοι όσοι μελετούμε το έργο του) προσκρούει πάνω σε έναν πραγματικά δισεπίλυτο γρίφο. Στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας ενότητας ο Μαρξ περιέγραψε το κεφάλαιο ως μορφή που υπακούει σε μια εσωτερική λογική που αξιώνει την διαρκή κύκλωση της παραγωγής σε ολοένα και πιο διευρυμένη κλίμακα. Συγκεκριμένα, κλείνοντας το κεφάλαιο 21 για την απλή αναπαραγωγή, είχε αποφανθεί:

η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής, θεωρούμενη στη συνάφεια της ως διαδικασία αναπαραγωγής, δεν παράγει λοιπόν μόνο εμπόρευμα, δεν παράγει μόνο υπεραξία, αλλά παράγει και αναπαράγει την ίδια την κεφαλαιακή σχέση, από τη μία πλευρά τον κεφαλαιοκράτη και από την άλλη τον μισθωτό εργάτη (σελ. 541).

Σύμφωνα με τα γραφόμενά του, ο Μαρξ αντιλαμβάνεται τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ως ένα σύστημα που διαθέτει μια εμμενή λογική και που η αναπαραγωγή

του βασίζεται στην αέναη επιβεβαίωση αυτής της λογικής. Η επανάληψη ενός παραγωγικού κύκλου διασφαλίζει την αναπαραγωγή της ίδιας της καπιταλιστικής σχέσης. Έχουμε, δηλαδή, μια εκμεταλλευτική κοινωνική σχέση που αυτοαναπαράγεται, ένα κοινωνικό σύστημα που αυτοπροϋποτίθεται. Όλες αυτές οι διαπιστώσεις μπορεί να είναι πολύ χρήσιμες για να κατανοήσουμε τον τρόπο λειτουργίας του κεφαλαίου, από τη στιγμή που η κεφαλαιακή σχέση είναι εδραιωμένη. Μετατρέπονται, ωστόσο, σε προβλήματα, όταν καλούμαστε να εξετάσουμε από πού προέκυψε το ίδιο το κεφάλαιο ως σχέση, όταν καλούμαστε να θεωρητικοποιήσουμε τη μετάβαση από έναν τρόπο παραγωγής σε έναν άλλον. Και στην προκειμένη περίπτωση δεν έχουμε να κάνουμε απλά με την εμφάνιση ενός οποιουδήποτε νέου τρόπου κοινωνικής οργάνωσης, αλλά με την εμφάνιση μιας κοινωνικής οργάνωσης κλειστής, που θεμελιώνεται στους εσωτερικούς της νόμους κίνησης. Αυτός είναι ο γρίφος που προσπαθεί να επιλύσει ο Μαρξ: την ανάδυση ενός πολύπλοκου, αυτοαναφορικού και αυτοαναπαράγόμενου συστήματος από εξωτερικές-προς-το-σύστημα συνθήκες. Αυτό το θεωρητικό αίνιγμα δηλώνουν και οι πρώτες αράδες του κεφαλαίου:

Είδαμε πώς το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο, πώς από το κεφάλαιο παράγεται η υπεραξία και πώς από την υπεραξία παράγεται περισσότερο κεφάλαιο. Εντούτοις, η συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει την υπεραξία, η υπεραξία προϋποθέτει την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, αλλά αυτή προϋποθέτει την ύπαρξη μεγαλύτερων μαζών κεφαλαίου και εργασιακής δύναμης στα χέρια των εμπορευματοπαραγωγών. Η συνολική αυτή κίνηση φαίνεται λοιπόν να περιστρέφεται σε έναν φαύλο κύκλο, από τον οποίο βγαίνουμε μόνο εφόσον υποθέσουμε μια «πρωταρχική συσσώρευση»... (σελ. 671, παρ. 1).

Το εύρημα που θα βοηθήσει τον Μαρξ να λύσει αυτόν τον γρίφο δεν είναι άλλο από την προαναφερθείσα ευριστική υπόθεση: υπήρξε μια πρότερη διαδικασία μέσα από την οποία αναδύθηκε η κεφαλαιοκρατική σχέση, η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης. Για να λειτουργήσει αυτή η υπόθεση, η διαδικασία θα πρέπει να διαθέτει υβριδικά χαρακτηριστικά: να παραπέμπει από τη μία στις προκαπιταλιστικές μορφές απόσπασης του πλεονάσματος και στις προσωπικές σχέσεις εξουσίας και υποταγής που χαρακτήριζαν τον φεουδαρχικό κόσμο, αλλά να προεικονίζει από την άλλη και τις απρόσωπες εκμεταλλευτικές σχέσεις τους καπιταλισμού που βασίζονται στην κυριαρχία πραγματικών αφαιρέσεων. Ο Μαρξ έχει ανάγκη από μια οριακή έννοια με χιμαιρικό χαρακτήρα που να επαμφοτερίζει ανάμεσα στον προκαπιταλιστικό κόσμο και στη νεωτερική κοινωνία. Αυτήν την έννοια τη βρίσκει στην κλασική πολιτική οικονομία και τη δανείζεται, τροποποιώντας το περιεχόμενό της, αφήνοντας, ωστόσο, अपαράλλαχτη τη μορφή της. Την αποκαλεί «λεγόμενη» για να καταγραφεί η διαφωνία του ως προς την παραδεδομένη χρήση της, αλλά την οικειοποιείται χωρίς να παραλλάσσει το σχήμα της. Η «πρωταρχική συσσώρευση», ως ορολογία, διαθέτει και τα δύο στοιχεία που αναζητούσε ο Μαρξ σε μία έννοια: το πρώτο συνθετικό, η «πρότερη» ή «πρωταρχική», αναδεικνύει τα ερείσματά της στη δουλοπαροικία ενώ το δεύτερο συνθετικό, η «συσσώρευση», προεικονίζει την επερχόμενη κυριαρχία της αξιακής μορφής. Αυτός είναι ο λόγος που ο Μαρξ συνεχίζει να μιλά για «πρωταρχική συσσώρευση» και δεν αναζητά πιστότερες

αποδόσεις. Η έννοια της «πρωταρχικής συσσώρευσης» πατάει συγχρόνως σε δύο βάρες: είναι μια πρωταρχική απόσπαση που οδηγεί σε συσσώρευση, μια προκαπιταλιστική μέθοδος αρπαγής που γεννά την καπιταλιστική μέθοδο οικειοποίησης. Αυτό το διπλό, μεταβατικό, προβαίνον νόημα απηχεί και η γνωστή διατύπωση του Χάρβεϊ (David Harvey) για τη «συσσώρευση μέσω αποστέρησης» (accumulation by dispossession, βλ. Harvey, 2005).

4. Παραγωγή της προλεταριακής συνθήκης

Με ποιον τρόπο η πρωταρχική συσσώρευση ανοίγει τον δρόμο για τη νέα κοινωνική σχέση που αποκαλούμε καπιταλισμό; Ο Μαρξ σπεύδει να εξηγήσει:

Το χρήμα και το εμπόρευμα δεν είναι εκ των προτέρων κεφάλαιο, όπως δεν είναι αρχικά κεφάλαιο τα μέσα παραγωγής και διαβίωσης. Χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο. Αυτή όμως η μετατροπή μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο υπό ορισμένες συνθήκες, που κορυφώνονται στο εξής: πρέπει να αντιπαρατεθούν και να έλθουν σε επαφή δύο διαφορετικών ειδών εμπορευματοκάτοχοι, αφενός κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγής και διαβίωσης, που προτίθενται να αξιοποιήσουν το δικό τους αξιακό ποσό μέσα από την αγορά ξένης εργασιακής δύναμης· αφετέρου ελεύθεροι εργάτες, πωλητές της ίδιας εργασιακής δύναμης και συνεπώς πωλητές εργασίας (σελ. 672, παρ. 2).

Για να συνεχίσει αμέσως παρακάτω:

Η κεφαλαιακή σχέση προϋποθέτει το χωρισμό των εργατών από την ιδιοκτησία των όρων πραγματοποίησης της εργασίας. Από τη στιγμή που η κεφαλαιοκρατική παραγωγή σταθεί στα πόδια της, δεν διατηρεί απλώς αυτόν τον χωρισμό, αλλά τον αναπαράγει διαρκώς σε διευρυμένη κλίμακα (σελ. 672, παρ. 2).

Απαξ και εγκαθιδρυθεί ο χωρισμός της εργάτριας από τα μέσα παραγωγής και διαβίωσης, αναλαμβάνει ο αυτοματισμός του κοινωνικού δεσμού και αυτός ο χωρισμός αναπαράγεται στο διηνεκές. Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, δηλαδή η εκμεταλλευτική διαδικασία απόσπασης υπεραξίας προϋποθέτει τον χωρισμό και ταυτόχρονα τον θέτει κάθε φορά εκ νέου. Για να λειτουργήσει, ωστόσο, ο αυτόματος μηχανισμός της εκμετάλλευσης θα πρέπει να έχει υπάρξει ένα εναρκτήριο λάκτισμα, μια αφετηριακή ώθηση που να θέσει εξ αρχής αυτόν τον χωρισμό. Αυτή είναι η ιστορική λειτουργία της πρωταρχικής συσσώρευσης.

Η διαδικασία λοιπόν που δημιουργεί την κεφαλαιακή σχέση δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από τη διαδικασία χωρισμού του εργάτη από την ιδιοκτησία των όρων εργασίας του, μια διαδικασία η οποία μετατρέπει αφενός τα κοινωνικά μέσα διαβίωσης και παραγωγής σε κεφάλαιο και αφετέρου τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες. Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι λοιπόν τίποτε άλλο από την ιστορική διαδικασία χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Εμφανίζεται ως «πρωταρχική» διότι αποτελεί την προϊστορία του κεφαλαίου και του τρόπου παραγωγής που του αντιστοιχεί (σελ. 672, παρ. 2).

Η πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι μόνο βίαιη ιδιοποίηση του κοινωνικού πλούτου από την πλευρά των αρχουσών τάξεων. Είναι πρωτίστως η διαδικασία αποκοπής της παραγωγού από τους όρους που θα της επέτρεπαν να παράγει και να αναπαράγεται, με άλλα λόγια η διαδικασία συγκρότησης της προλεταριακής συνθήκης. Η παραγωγός που δεν έχει άλλον τρόπο να επιβιώσει παρά μόνο πουλώντας την εργασιακή της δύναμη μετατρέπεται σε εργάτρια και αποκτά τη διπλή ελευθερία που προσιδιάζει στην κεφαλαιακή σχέση: ελεύθερη από τους περιορισμούς της δουλοπαροικίας και συγχρόνως «ελεύθερη» από κάθε σύστημα υποβοήθησης της αναπαραγωγής της, πλην της μισθωτής σχέσης. Αυτή είναι η εναρκτήρια πράξη που σηματοδοτεί τη μετάβαση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αντί να δίνει έμφαση στον σχηματισμό ενός αρχικού αποθέματος, ο Μαρξ τονίζει την ανάδυση μιας νέας μορφής ταξικών σχέσεων: αυτή της εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης. Το σημαίνουν ιστορικό απότοκο των διαδικασιών πρωταρχικής συσσώρευσης δεν είναι ο πλουτισμός των ελίτ αλλά η εκμαίευση της προλεταριακής συνθήκης.

Αυτό που άφησε εποχή στην ιστορία της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι όλες οι ανατροπές που χρησιμεύουν ως μοχλός στην υπό διαμόρφωση κεφαλαιοκρατική τάξη· προπάντων όμως οι στιγμές κατά τις οποίες μεγάλες ανθρώπινες μάζες αποκόπτονται ξαφνικά και βίαια από τα μέσα συντήρησής τους και εκσφενδονίζονται στην αγορά εργασίας ως αποκήρυκτοι προλετάριοι (σελ. 673, παρ. 4).

5. Τάξη των γαιοκτημόνων και τάξη των κεφαλαιοκρατών

Έχει σημασία να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε ποιο συλλογικό υποκείμενο πραγματοποιεί τις περιφράξεις κοινοτικών γαιών και ποιο επωφελείται από τις διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης. Τα δύο δεν συμπίπτουν αναγκαστικά. Η δεύτερη παράγραφος της σελίδας 673, αν και κρυπτική, μας παρέχει κάποια στοιχεία, ιδιαίτερα αν τη συνδυάσουμε με τα γραφόμενα της επόμενης ενότητας. Οι περιφράξεις και η ετοιμελική απαλλοτρίωση των αγροτικών γαιών διεκπεραιώνονται αρχικά μέσα από την ιδιωτική πρωτοβουλία μεμονωμένων μεγάλων γαιοκτημόνων και κατόπιν οργανωμένα με κρατική ρύθμιση (για τον ρόλο του κράτους θα μιλήσουμε στη συνέχεια).

Φαινομενικά υπεύθυνη μπορεί να θεωρηθεί η αριστοκρατία της γης, η οποία και νέμεται το συγκεντρωμένο απόθεμα. Ωστόσο, ο Μαρξ εφιστά την προσοχή μας στο γεγονός ότι

στην Αγγλία η δουλοπαροικία έχει ουσιαστικά εξαφανιστεί στα τέλη του 14^{ου} αιώνα (σελ. 674, παρ. 1)

και έχει αντικατασταθεί ουσιαστικά από ένα σύστημα διάσπαρτης μικρής ιδιοκτησίας, επίμορτης εργασίας και μισθωτής αγροτικής εργασίας σε κλήρους της γαιοκτητρίας τάξης. Κατά πρώτον, λοιπόν, οι γαιοκτήμονες που προβαίνουν στις ενέργειες απόσπασης κοινοτικών γαιών δεν είναι πλέον οι φεουδάρχες της εποχής της δουλοπαροικίας. Έχουν σταδιακά μετατραπεί σε πρωτοκαπιταλιστές που αγοράζουν εργασιακή δύναμη και την αξιοποιούν σε παραγωγική εργασία στα χωράφια τους. Κατά δεύτερον, λίγο παρακάτω ο Μαρξ θα επισημάνει ότι

η νέα γαιοκτητική αριστοκρατία ήταν ο φυσικός σύμμαχος της νέας τραπεζοκρατίας, των νέων υψηλών χρηματιστικών κύκλων που είχαν μόλις βγει από το αβγό και των μεγάλων βιοτεχνών που τότε βασιζόνταν σε προστατευτικούς δασμούς (σελ. 681, παρ. 1)

Η αριστοκρατία της αγγλικής υπαίθρου όχι μόνο δεν είναι φεουδαρχική, αλλά πλέον έχει δημιουργήσει δίκτυα και συνδέσεις με το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, με το μεταπρατικό κεφάλαιο των πόλεων, καθώς και με το εμπορικό κεφάλαιο που μεριμνά για τις εξαγωγές πρώτων υλών και εμπορευμάτων, κυρίως μαλλιού και υφασμάτων προερχόμενων από τους νεοεμφανιζόμενους τομείς της εριουργίας και της κλωστοϋφαντουργίας μεγάλης κλίμακας και έντασης κεφαλαίου. Αν εστιάσουμε μόνο στη νομή του αποθέματος και στο ποιοι συσσωρεύουν πλούτο άμεσα από τη βίαιη οικειοποίηση των κοινοτικών γαιών, χάνουμε από τα μάτια μας όλο αυτό το σύνθετο πλέγμα οικονομικών συμφερόντων που υπερβαίνει τους πρωτοκαπιταλιστές της προσόδου και ουσιαστικά συγκροτεί τη νέα κεφαλαιοκρατική τάξη.

Κατά τρίτον, αυτοί που ενδυναμώνονται από την πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι οι άμεσοι υπαίτιοι και εκτελεστές της, αλλά κυρίως το βιομηχανικό κεφάλαιο των αστικών κέντρων. Εκεί θα καταφύγουν τα άκληρα και απόκληρα κοινωνικά στρώματα που έχουν προλεταριοποιηθεί βίαια από την καταλήστευση των κοινοτικών γαιών και εκεί θα αναζητήσουν εργασία, αφού πλέον δεν διαθέτουν άλλη διέξοδο βιοπορισμού. Η πρωταρχική συσσώρευση στην αγγλική υπαίθρο παρέχει στις βιοτεχνικές μονάδες των πόλεων μια στρατιά εξαθλιωμένων εργατριών, πρόθυμων να ενταχθούν στις σχέσεις εκμετάλλευσης που αρχίζει να στήνει το βιομηχανικό κεφάλαιο. Εδώ έγκειται το νόημα της φράσης:

Εντούτοις, οι ιππότες της βιομηχανίας κατάφεραν να εκτοπίσουν τους ιππότες του ξίφους μόνο εκμεταλλευόμενοι γεγονότα για τα οποία ήταν τελείως αθώοι. Πέτυχαν την άνοδό τους με μέσα εξίσου χυδαία όπως εκείνα με τα οποία ο Ρωμαίος απελεύθερος έγινε κάποτε κύριος του *patronus* [πάτρονά] του (σελ. 673, παρ. 2).

Κατά πάλη παρατηρούμε ότι η έμφαση της μαρξικής ανάλυσης δεν βρίσκεται τόσο στον σχηματισμό του αρχικού αποθέματος που απολαμβάνουν οι άρπαγες γαιοκτήμονες όσο στις νέες κοινωνικές σχέσεις που αναδύονται σταδιακά μέσα από τον μετασχηματισμό της φεουδαρχικής κοινωνίας στην καπιταλιστική.

Γ. Ενότητα Δεύτερη – το ιστορικό αφήγημα

1. Η Αγγλία ως παράδειγμα ή ως απαρχή

Εξαρχής ο Μαρξ θέτει χρονολογικά ορόσημα για την εποχή αλλά και για την επικράτεια όπου έλαβαν χώρα όσα πρόκειται να περιγράψει:

Μολονότι οι απαρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής απαντούν ήδη σποραδικά τον 14^ο και 15^ο αιώνα σε ορισμένες πόλεις της Μεσογείου, η κεφαλαιοκρατική περίοδος χρονολογείται μόλις από τον 16^ο αιώνα. Εκεί όπου εμφανίζεται έχει προ πολλού ολοκληρωθεί η κατάργηση της δουλοπαροικίας, το δε λαμπρό σημείο κορύφωσης του Μεσαίωνα, η ύπαρξη κυρίαρχων πόλεων, είχε αρχίσει ήδη προ πολλού να ξεθωριάζει (σελ. 673, παρ. 3).

Εν παρόδω διατυπώνεται αυτή η άποψη, αλλά δύναται να ανατινάξει ολόκληρο το οικοδόμημα της μαρξικής επιχειρηματολογίας, τουλάχιστον όπως τις αναγνώσαμε μέχρις εδώ. Η σχετική υποσημείωση (υποσημ. 189, σελ. 673-674) επιβεβαιώνει ότι ο Μαρξ αναφέρεται στις ιταλικές πόλεις-κράτη, χωρίς ωστόσο να ρίχνει περισσότερο φως. Αν η κεφαλαιοκρατική παραγωγή πρωτοεμφανίστηκε στις ιταλικές πόλεις και δημοκρατίες, έστω και σποραδικά, τότε με ποιον τρόπο μπορούμε να ισχυριζόμαστε ότι η πρωταρχική συσσώρευση ήταν ο προπομπός της κεφαλαιακής σχέσης; Επιπλέον, να σημειωθεί ότι ο Μαρξ μιλάει για «κεφαλαιοκρατική παραγωγή» και όχι απλώς για εμπορικό κεφάλαιο. Για τη συνεισφορά των ιταλικών πόλεων στην ανάδυση του καπιταλισμού και στη χρηματοδότηση αποικιακών εγχειρημάτων της ιβηρικής χερσονήσου θα μιλήσει αργότερα ο Αρίγκι στο σύγγραμμά του για τον *Μακρύ Εικοστό Αιώνα*, ενώ ο Μπαλιμπάρ θα στρέψει την προσοχή του στη Χανσεατική Ένωση στο *Φύλο, Έθνος, Τάξη* που θα συγγράψει με τον Βαλερστάιν. Πάντως το φλέγον ερώτημα παραμένει: αν κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναδύθηκε και σε άλλους τόπους, πέραν της Αγγλίας, όπου δεν είχε προηγηθεί μια διαδικασία «προηγούμενης συσσώρευσης», μήπως κατά συνέπεια η ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης χάνει την εξηγητική της ισχύ και την κεντρικότητά της ως γενεσιουργού αιτίας ενός νέου τρόπου παραγωγής;

Στη συνέχεια ο Μαρξ διατυπώνει τον λόγο για τον οποίο θα περιορίσει την παρουσίασή του στο παράδειγμα της Αγγλίας:

Η απαλλοτρίωση του παραγωγού της υπαίθρου, του αγρότη, από το έδαφος αποτελεί το θεμέλιο της συνολικής διαδικασίας [προλεταριοποίησης]. Η ιστορία της λαμβάνει στις διαφορετικές χώρες διαφορετική χροιά και διέρχεται από διαφορετικές φάσεις σε διαφορετική σειρά και σε διαφορετικές ιστορικές εποχές. Μόνο στην Αγγλία έχει την κλασική μορφή της, την οποία παίρνουμε κατά συνέπεια ως παράδειγμα (σελ. 673, παρ. 4).

Πριν από την παρούσα, στη γαλλική έκδοση του *Κεφαλαίου*, είχε επιλεχθεί μια εναλλακτική διατύπωση που κατόπιν αντικαταστάθηκε:

[Η απαλλοτρίωση των καλλιεργητών] έχει ολοκληρωθεί με ριζικό τρόπο μόνο στην Αγγλία: αυτή η χώρα λοιπόν θα παίξει αναγκαστικά τον πρώτο ρόλο στο σκιαγράφημά μας. Ωστόσο, όλες οι άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης διατρέχουν την ίδια κίνηση, αν και αυτή ανάλογα με το περιβάλλον αλλάζει το τοπικό χρώμα της, ή κινείται σε μικρότερο κύκλο ή παρουσιάζει έναν λιγότερο έντονο χαρακτήρα ή ακολουθεί μια διαφορετική σειρά (Παράρτημα Γ, σελ. 991, Γ3).

Φαντάζει εύλογο το συμπέρασμα ότι η Αγγλία δε επιλέγεται διότι αποτελεί την απαρχή του καπιταλισμού που κατόπιν μεταλαμπαδεύεται στον υπόλοιπο (Δυτικό) Κόσμο. Αντίθετα, ο Μαρξ μοιάζει να ισχυρίζεται ότι η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό υπήρξε μια ασύγχρονη, τοπικά και γεωγραφικά διαφοροποιημένη διαδικασία, με πολλές αφετηρίες και συγκλίνουσες τροχιές, για τις οποίες η ιστορική διαδρομή της Αγγλίας μπορεί να λειτουργήσει μόνο ως καθαρή, «κλασική», παραδειγματική εκδοχή.

Ένα επιπλέον ερώτημα που παραμένει ανοικτό είναι το κατά πόσο ο Μαρξ αντιλαμβάνεται αυτόν τον μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων από το πρότυπο της δουλοπαροικίας στο παράδειγμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ως αναπόφευκτο και γραμμικά νομοτελειακό, ή αν θεωρεί ότι η έκβαση αυτών των ασύγχρονων και διαφοροποιημένων διαδικασιών υπήρξε ανοικτή, αλεατορική και ενδεχομενική. Υπάρχει, ενδεχομένως στο μαρξικό έργο μια αντίληψη ότι η μετάβαση αυτή ήταν αναπόφευκτη και ίσως ακόμη ότι είχε προοδευτικό χαρακτήρα, καθώς έσπασε τους δεσμούς που καθήλωναν τις υποτελείς τάξεις στο ασφυκτικό πλαίσιο τις μεσαιωνικής κοινωνίας που αγνοούσε κάθε έννοια κοινωνικής κινητικότητας; Ας θυμηθούμε εδώ, το επιχείρημα του Μπρένερ (Robert Brenner), όπως το γνωρίσαμε στην παρουσίαση του 8^{ου} κεφαλαίου για την *Εργάσιμη Ημέρα*. Ο Μπρένερ ισχυρίστηκε ότι ενώ στη Δυτική Ευρώπη είχαμε μετάβαση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και στην εμπέδωση της μισθωτής σχέσης, στην Ανατολική Ευρώπη η βία και ο σφετερισμός των αγροτικών γαιών πήρε τον χαρακτήρα εκ νέου επιβολής της δουλοπαροικίας. Αντί για διπλή ελευθερία, οι αγρότες του σιτοβολώνα της ευρωπαϊκής ηπείρου γεύτηκαν ξανά την κολιγοποίηση και την υποτέλεια στους μεγάλους φεουδάρχες των αχανών κάμπων.

2. Οι ιστορικές περιφράξεις

Από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα η μεσαιωνική φεουδαρχία έχει καταρρεύσει. Πέρα από την αριστοκρατία της υπαίθρου (gentry) που εξακολουθεί να διατηρεί μεγάλες εκτάσεις γης, έχει δημιουργηθεί ένα στρώμα ελεύθερων και ευκατάστατων ιδιοκτητών γης που συγκροτούν μια ενδιάμεση τάξη ανάμεσα στην αγροτική αριστοκρατία και τις πληβειακές τάξεις. Σε αυτήν συμπεριλαμβάνονται οι yeomen, οι husbandmen, οι franklins κ.α. Σε κατώτερη βαθμίδα βρίσκονται ελεύθεροι αγρότες που όμως δεν διαθέτουν δικές τους καλλιεργήσιμες εκτάσεις αλλά νοικιάζουν εκτάσεις από γαιοκτήμονες με μεγαλύτερη ευμάρεια για να τις δουλέψουν, και αποδίδουν κάθε χρόνο είτε ένα ποσοστό της ετήσιας σοδειάς είτε το αντίστοιχο χρηματικό ποσό στον αρχικό ιδιοκτήτη. Η μίσθωση αυτή χωραφιών αποκαλείται επίμορτη αγροληψία. Σε ακόμη χαμηλότερη στάθμη από τους επίμορτους αγροκαλλιεργητές τοποθετούνται οι μισθωτοί εργάτες γης που ναι μεν έχουν πάψει να είναι δουλοπάροικοι, αλλά δεν διαθέτουν γη, ούτε τη δυνατότητα να μισθώσουν κλήρο. Τέλος, παραμένουν ακόμη κάποιοι αγρότες δέσμιοι του καθεστώτος της δουλοπαροικίας που συμπληρώνουν τις κατώτερες βαθμίδες της κοινωνικής πυραμίδας. Ωστόσο, το στρώμα αυτό των δουλοπάροικων δεν παίζει τον κεντρικό ρόλο που έπαιζε κατά τον Μεσαίωνα και αριθμητικά βαίνει διαρκώς μειούμενο.

Όλες αυτές οι κατηγορίες δουλευτών της γης, ακόμη και αν κατέχουν μια κάποια ιδιοκτησία σε καλλιεργήσιμη γη, έχουν πρόσβαση στο σύστημα των ανοιχτών αγρών, καθώς και στις κοινές γαίες που δεν αποτελούν ιδιοκτησία κανενός αλλά τις διαχειρίζεται ως κοινό αγαθό (common) η κοινότητα. Τα κοινά αυτά περιλαμβάνουν αγροτικές εκτάσεις που καλλιεργούνται από κοινού και εξ αδιαιρέτου, άγριους οπωρώνες από όπου μπορούν να προμηθεύονται καρπούς, χέρσα λιβάδια για την εκτροφή κοπαδιών και οικοσιστών ζώων, δάση για τη συγκομιδή ξυλείας (το κυνήγι απαγορεύεται αυστηρά στους κοινούς ανθρώπους της επαρχίας και είναι προνόμιο μόνο της αριστοκρατίας), έλη και βάλτους για τη συγκομιδή τύρφης, ποτάμια και υδάτινους πόρους για την ύδρευση των οικισμών, την άρδευση των χωραφιών αλλά και την αλιεία κ.α. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι μικροιδιοκτήτες γης που αναφέρθηκαν παραπάνω απέκτησαν τους κλήρους τους είτε με άμεση παραχώρηση εκτάσεων του παλιού φεουδάρχη ως ανταμοιβή για κάποια πρότερη εκδούλευση, είτε με ιδιοποίηση εκ μέρους τους τμημάτων των κοινών γαιών. Με άλλα λόγια, πριν τη λεηλασία των κοινών από τους μεγάλους γαιοκτήμονες είχε προηγηθεί ένας προοδευτικός κατατεμαχισμός και μια καβαντζωτική νομή των κοινοτικών γαιών από «τα κάτω».

Η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης ξεκινά από το τελευταίο τρίτο του 15^{ου} αιώνα, κατά την πρώιμη περίοδο των Τυδών. Οι «γαιοδεσπότες και κεφαλαιοκράτες κερδομανείς» (σελ. 680, παρ. 3) σταδιακά σφετερίζονται τις κοινές γαίες και ενσωματώνουν στις κτήσεις τους τα αγροτεμάχια των μικρών ανεξάρτητων καλλιεργητών. Μπαίνουν φράκτες στις κοινοτικές εκτάσεις την ίδια στιγμή που αγροτικοί οικισμοί κατεδαφίζονται, παραδίδονται στις φλόγες και οι αγροτικοί πληθυσμοί εκδιώκονται. Παρατηρείται μια συγκεντροποίηση των κατακερματισμένων μικρών κλήρων και μια καλπάζουσα νομή των κοινών γαιών. Οι απαλλοτριωμένες εκτάσεις άλλοτε παραμένουν καλλιεργήσιμες απλά αλλάζουν ιδιοκτησία με το στανιό και άλλοτε (το πιο συχνό φαινόμενο) μετατρέπονται σε βοσκοτόπια για την κτηνοτροφία αμνοεριφίων. Αυτό δεν σηματοδοτεί απλώς μια αλλαγή χρήσης του εδάφους από την αγροκαλλιέργεια στην προβατοτροφία. Η εκτροφή προβάτων συνδέεται και δίνει ώθηση στη βιοτεχνία της εριουργίας και της κλωστοϋφαντουργίας που σύντομα θα μετατραπούν σε ακμάζοντα κλάδο της αγγλικής βιομηχανίας και τα προϊόντα τους αποτελούν το βασικό εξαγωγίμο προϊόν της Γηραιάς Αλβιώνας. Στην πραγματικότητα μπορούμε να μιλήσουμε για ένα προβατοβιομηχανικό-εξαγωγικό σύμπλεγμα.

Την αρπαγή των κοινών γαιών ακολουθεί κατά τη δεκαετία του 1530 και με διατάγματα του Ερρίκου του VIII η κατάργηση των μοναστηριών, η δήμευση των περιουσιακών τους στοιχείων και η διασπάθιση των αγροτικών εκτάσεων που τους ανήκαν από γαιοκτήμονες, με την ευλογία του κράτους. Τα μοναστήρια, ως σχετικά ατάρκεις κοινότητες διέθεταν δικά τους κτήματα, ξεχωριστά από την περιουσία της Καθολικής (ακόμη) Εκκλησίας στα οποία απασχολούνταν οι μοναχοί. Η χρήση αυτών των αγρών ήταν πάντα πεδίο αντεγκλήσεων και τριβών μεταξύ των μοναστικών ταγμάτων και των τοπικών αγροτικών κοινωνικών που αποζητούσαν πρόσβαση στη γη για να διασφαλίσουν τη συντήρησή τους. Φυσικά, από την κατάσχεση των μοναστηριακών περιουσιών επωφελήθηκαν μόνο το κράτος και οι μεγαλογαιοκτήμονες, καθώς δεν έγινε

κανένας αναδασμός προς όφελος των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ούτε και παραχωρήσεις στις αγροτικές κοινότητες. Και όπως επισημαίνει ο συγγραφέας του Κεφαλαίου:

Η εκκλησιαστική ιδιοκτησία αποτελούσε τον θρησκευτικό προμαχώνα των αρχαϊκών γαιοκτητικών σχέσεων. Με την πτώση της αυτές δεν μπορούσαν πλέον να διατηρηθούν (σελ. 679, παρ. 1).

Η διαδικασία των Περιφράξεων διαρκεί επί μακρόν και στη Σκωτία, όπου τις κοινές γαίες που αρχικά ανήκουν στα κλαν τις υφαρπάζουν πλέον οι αρχηγοί των κλαν ως ατομικές τους ιδιοκτησίες. Από την ίδια μοίρα δεν γλιτώνει ούτε και η κρατική ακίνητη περιουσία που, με νόμιμο ή παράτυπο τρόπο, εκποιείται λάθρα και περιπίπτει στα χέρια των γαιοκτημόνων, σε διάφορες περιοχές των βρετανικών νησιών. Οι λεγόμενες «ιδιωτικοποιήσεις» της εποχής. Συνολικά, η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης συνεχίστηκε μέχρι και τον 19^ο αιώνα. Η ορμή των Περιφράξεων ήταν τόσο μεγάλη που η γη που απαλλοτριώθηκε δεν ήταν δυνατό να τεθεί προς εκμετάλλευση στην ολότητά της. Το απόθεμα γιγαντώθηκε και δεν γινόταν να αξιοποιηθεί ολάκερο. Έτσι, κάποιες από τις εκτάσεις που είχαν μετατραπεί σε βοσκοτόπια για την παραγωγή μαλλιού παρέμειναν αδρανείς και αναξιοποίητες και επαναμετατράπηκαν σε τόπους θήρευσης άγριων ζώων, προς τέρψη των ευγενών.

Η πρωταρχική συσσώρευση οδήγησε στην επιδείνωση της συνολικής κατάστασης των κατώτερων τάξεων, στην φτωχοποίηση της αγροτικής τάξης και στη διάλυση πολλών αγροτικών κοινοτήτων. Αρκετοί μικρογαιοκτήμονες υποβιβάστηκαν στην κατηγορία των επίμορτων ενώ αρκετοί που μίσθωναν αγροτεμάχια εξέπεσαν στις τάξεις των μισθωτών αγροεργατών. Συνολικά έλαβε χώρα όχι μόνο μια συμπίεση των μισθών των αγροκαλλιεργητών αλλά και η μόνιμη απώλεια της δυνατότητας να υποστηρίξουν τη διαβίωσή τους μέσα από τη χρήση των κοινών γαιών. Απότοκο της πρωταρχικής συσσώρευσης υπήρξε μια βαθιά ύφεση της ποιότητας ζωής των κατώτερων τάξεων, ακόμη και αυτών που παρέμειναν στην επαρχία. Η πιο σημαντική συνέπειά της, ωστόσο, τουλάχιστον όσον αφορά το ζήτημα της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ήταν η βίαιη προλεταριοποίηση ενός μεγάλου κομματιού του αγροτικού πληθυσμού. Ο πληθυσμός αυτός είτε παρέμεινε στους αγροτικούς οικισμούς και, μην έχοντας άλλη διέξοδο, μετατράπηκε σε έμμισθο εργάτη γης, είτε αναγκάστηκε να μετακινηθεί προς τα αστικά κέντρα προς εύρεση εργασίας. Εκεί, θα αποτελέσει το φθινό και απαξιωμένο εργατικό δυναμικό που θα στελεχώσει τις αναπτυσσόμενες μανουφακτούρες. Δεν είναι τυχαίο που τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης την έχουν αποκαλέσει επανάσταση των πλουσίων ενάντια στους φτωχούς. Ο Μαρξ κλείνει την ενότητα ανακεφαλαιώνοντας, χωρίς να παραλείπει να ειρωνευτεί για ακόμη μια φορά τον μύθο της αστικής σκέψης:

Η καταλήστευση των εκκλησιαστικών κτημάτων, η δόλια εκποίηση των κρατικών κτημάτων, η ληστεία της κοινοτικής ιδιοκτησίας, η σφετιριστική και με αδίστακτη τρομοκρατία συντελεσμένη μετατροπή της φεουδαλικής ιδιοκτησίας του Clan σε σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία, όλα αυτά συνιστούσαν ισάριθμες ειδυλλιακές

μεθόδους της πρωταρχικής συσσώρευσης. Κατέκτησαν το πεδίο για την κεφαλαιοκρατική αγροκαλλιέργεια, ενσωμάτωσαν το έδαφος στο κεφάλαιο και δημιούργησαν την απαραίτητη εισροή αποκήρυκτου προλεταριάτου για την αστεακή βιομηχανία (σελ. 589, παρ. 1).

3. Η υποβάθμιση των γυναικών

Την παραπάνω εικόνα συμπληρώνει η Φεντερίτσι στη μελέτη της με τίτλο *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα*, φωτίζοντας πτυχές της διαδικασίας της πρωταρχικής συσσώρευσης που παραμένουν αθέατες στο μαρξικό αφήγημα. Η Φεντερίτσι τεκμηριώνει ότι μαζί με την προλεταριοποίηση του αγροτικού πληθυσμού εγκαθιδρύθηκε σταδιακά και η υποβάθμιση της θέσης των γυναικών μέσα από διαδοχικές ήττες και οπισθοχώρηση κατακτήσεων που είχαν επιτύχει οι γυναίκες από την περίοδο κατάργησης της φεουδαρχίας.

Η υποβάθμιση αυτή είχε πολλαπλές και αλληλένδετες εκφάνσεις: ξεκίνησε με την προοδευτική απώλεια των σεξουαλικών και γενετήσιων ελευθεριών των γυναικών και τη συρρίκνωση της αναπαραγωγικής τους αυτονομίας. Η εμπειρική γνώση διαχείρισης ιατρικών προβλημάτων που είχαν αποκομίσει οι γυναίκες λειδορήθηκε από το ιατρικό κατεστημένο ενώ ταυτόχρονα υποτιμήθηκε η εργασία των μαιών και των θεραπευτριών. Προκειμένου να επιλυθεί το δημογραφικό πρόβλημα που είχε προκύψει λόγω της πληθυσμιακής συρρίκνωσης εξαιτίας των πολέμων, των λιμών και των πανδημιών οι γυναίκες αναγκάστηκαν να πειθαρχήσουν στον αναπαραγωγικό τους ρόλο γεννώντας περισσότερα παιδιά, ενώ παράλληλα ποινικοποιούνταν η ελευθεριάζουσα σεξουαλικότητά τους. Την ίδια στιγμή υποτιμήθηκε η γυναικεία εργασία και καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια ώστε οι γυναίκες να κλειστούν στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού, αναλαμβάνοντας τα καθήκοντα της φροντίδας για τα οικιακά που δεν αναγνωρίζονταν ως εργασία. Η Φεντερίτσι υποστηρίζει ότι καθώς η πρωταρχική συσσώρευση σάρωνε τις κοινές γαίες, η γυναίκες, τα σώματά τους και η εργασία τους μετατράπηκαν στο νέο κοινό που παραχωρήθηκε στους άντρες συζύγους τους ως υποκατάστατο. Η διαδικασία απαξίωσης της γυναικείας εργασίας και υπόστασης κορυφώθηκε με το κυνήγι μαγισσών που αποτέλεσε ύστατη και φρικωδέστατη μορφή βιοεξουσίας, επιτήρησης και πειθάρχησης της συμπεριφοράς των γυναικών και τιμωρητικής στέρησης της συλλογικής και ατομικής αυτονομίας τους.

4. Ο ρόλος του κράτους

Ο τρόπος με τον οποίο σκιαγραφεί ο Μαρξ τις κρατικές παρεμβάσεις κατά την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι αρκετά σύνθετος. Στην αρχή αναγνωρίζει ότι στόχος της κρατικής παρέμβασης ήταν να επιβραδύνει και να θέσει όρια στην μανία ιδιοποίησης που είχε καταλάβει τους γαιοκτήμονες. Με εξαίρεση τη δήμευση των μοναστηριακών περιουσιών, η οποία και ενημερωνόταν από τις κόντρες Καθολικών και Προτεσταντών επί του αγγλικού εδάφους, οι νομοθετικές ρυθμίσεις των Τυδώρ μάλλον περιορίζαν παρά διευκόλυναν την αρπαγή των γαιών. Κατόπιν, όμως, στην στροφή του

17^{ου} αιώνα και με τους εκπρόσωπους της δυναστείας των Στιούαρτ, η κρατική πολιτική μετατοπίστηκε και φαίνεται να άρχισε να ευνοεί την προώθηση των περιφράξεων και της καταλήστευσης των κοινών. Αποκορύφωση αυτής της αλλαγής πλεύσης ήταν η νομοθεσία για την Αποψίλωση των Κτημάτων στα σκωτσέζικα Χάιλαντς που σηματοδότησε τη μαζική εκδίωξη επίμορτων και μισθωτών εργατών γης, η οποία και διενεργήθηκε σε δύο διαφορετικές φάσεις, στα χρόνια που μεσολαβούν μεταξύ 1750 και 1860.

Υπάρχει εδώ μια άτυπη αντιπαράθεση ανάμεσα στον τρόπο που αναγιγνώσκει ο Μαρξ τον ρόλο του κράτους και στον τρόπο που τον ερμηνεύει ο Πολάνυι στο βιβλίο του *ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*. Την απόκλιση αυτήν την είχαμε πρωτοσχολιάσει στο κεφάλαιο 8 για την *Εργάσιμη Ημέρα*, όταν και πάλι είχε τεθεί το ζήτημα της κρατικής ρύθμισης του μεγέθους της εργάσιμης ημέρας. Ο Πολάνυι διαβάσει τη στάση των Τυδώρ ως μια προσπάθεια ανασχεσης των μηχανισμών φτωχοποίησης και ερήμωσης της υπαίθρου που επιστράτευαν οι πλούσιοι γαιοκτήμονες. Σε αυτό δεν υπάρχει διαφωνία με τη μαρξική ανάγνωση. Μάλιστα, ο Πολάνυι βλέπει στην πολιτική του στέμματος μια εμβληματική έκφραση του τρόπου με τον οποίο οι πολιτικές αποφάσεις ενημερώνουν και αναστέλλουν την αυτονόμηση της οικονομίας. Αν δεν υπήρχε το κράτος να αναλάβει τη χαλιναγώγηση των επιταγών της οικονομίας, οι συνέπειες της πρωταρχικής συσσώρευσης θα ήταν ολέθριες για την αγγλική κοινωνία. Η κρατική παρέμβαση αποσόβησε τον κίνδυνο κατάρρευσης και όλα πήγαν κατ' ευχήν. Ο Πολάνυι βλέπει τη στάση του στέμματος πολύ πιο ευνοϊκά από ό,τι ο Μαρξ:

Η Αγγλία άντεξε χωρίς μεγάλες απώλειες τη θύελλα των περιφράξεων, ακριβώς επειδή οι Τυδώρ και οι πρώτοι Στιούαρτ χρησιμοποίησαν τη δύναμη του στέμματος για να επιβραδύνουν τη διαδικασία της οικονομικής βελτίωσης, μέχρις ότου αυτή καταστεί κοινωνικά ανεκτή, μετερχόμενοι τη δύναμη της κεντρικής εξουσίας για να απαλύνουν τις ζημιές του μετασχηματισμού και προσπαθώντας να ελέγξουν τη διαδικασία της αλλαγής, με σκοπό να την καταστήσουν λιγότερο ισοπεδωτική. [...] Αν ο νεωτερισμός χαρακτηρίζει τον επαναστάτη, τότε ίσα ίσα αυτοί υπήρξαν οι επαναστάτες της εποχής. Δέσμευσή τους η ευημερία της κοινότητας, που εκφραζόταν περίλαμπρα στην ισχύ και το μεγαλείο του μονάρχη (Πολάνυι, 2001, σελ. 42).

Πέρα από τη διαφορετική αποτίμηση του ρόλου που έπαιξε το κράτος στη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης, υπάρχει και μια βαθύτερη διχογνωμία στον τρόπο που οι δύο στοχαστές εννοιολογούν τη σχέση μεταξύ της σφαίρας της οικονομίας και της σφαίρας της κοινωνίας. Ο Πολάνυι ανησυχεί για το ενδεχόμενο αυτονόμησης της οικονομίας της αγοράς και του αυτοματικού τρόπου με τον οποίο εμπορευματοποιεί το σύνολο της κοινωνικής ζωής. Ρόλος του κράτους, για τον Πολάνυι, είναι να λειτουργεί ως τροχοπέδη στην αυτονόμηση της αγοράς. Για την ακρίβεια, ο Πολάνυι θεωρεί ότι η οικονομία θα πρέπει να είναι ενθικευμένη σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικών θεσμών, οι οποίοι θα συμπληρώνουν τη λειτουργία της με ηθικά, νομικά, κοινωνικά, πολιτικά και ιδεολογικά κριτήρια που η ίδια η οικονομία της αγοράς αδυνατεί να θέσει. Η οικονομία της αγοράς

είναι κάτι στενό, μονοσήμαντο και αυτορρυθμιζόμενο, το οποίο οφείλει να ενθυλακώνει η ευρύτερη κοινωνία για την ίδια της την προστασία.

Ο Μαρξ συμμερίζεται την κρίση του Πολάνυι ότι υπάρχει κάτι αυτοματικό και αδηφάγο στην κεφαλαιακή σχέση. Αντί όμως να αντιλαμβάνεται μια μονοδιάστατη οικονομία της αγοράς ενθικευμένη στην ευρύτερη και πλατύτερη κοινωνία, ο Μαρξ αντιστρέφει ολόκληρο το σχήμα του Πολάνυι: η κοινωνία δεν περικλείει την οικονομία αλλά είναι αυτή που έχει βρεθεί ενθικευμένη στη λογική της αξίας. Κατά συνέπεια και η λειτουργία του κράτους γίνεται αντιληπτή με πολύ διαφορετικό τρόπο: αντί για μια εξωτερική δύναμη που περιορίζει ή επιβραδύνει τον καταστροφικό αντίκτυπο της αγοράς, το κράτος είναι ήδη μορφή της κεφαλαιακής σχέσης, παρεμβαίνει εσωτερικά εκπροσωπώντας το συμφέρον τους συνολικού κεφαλαίου έναντι των ατομικών κεφαλαίων μεμονωμένων καπιταλιστών. Δεν είναι εξωτερικός ρυθμιστής, ούτε υπηρετεί το γενικό καλό της κοινωνίας με τρόπο αφηρημένο. Το κράτος υπηρετεί το γενικό καλό μιας καπιταλιστικής κοινωνίας, διασφαλίζοντας ότι θα παραμείνει καπιταλιστική.

Προεκτείνοντας αυτό το σκεπτικό για τον ρόλο του κράτους πέρα από τη διαφωνία Μαρξ-Πολάνυι, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η πρωταρχική συσσώρευση είναι ακριβώς η ιστορική διαδικασία μέσα από την οποία το κράτος αναλαμβάνει αυτόν τον νέο του ρόλο. Αν στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες η απόσπαση του πλεονάσματος επιτυγχάνονταν με τη χρήση προσωπικών σχέσεων εξάρτησης και με τις μεθόδους της αρπαγής και λεηλασίας σύμφωνα με τη βούληση των γαιοκτημόνων, η εξέλιξη των διαδικασιών πρωταρχικής συσσώρευσης καταδεικνύει ότι τη λειτουργία αυτή την αναλαμβάνει ολοένα και περισσότερο το κράτος. Πλέον ο σφετερισμός θα διεξάγεται προοδευτικά μέσα από κοινοβουλευτικές νομοθετικές αποφάσεις και βασιλικά ή προεδρικά διατάγματα. Δεν πρόκειται για μια επίφαση νομιμότητας που επιστεγάζει και αθώνει την αρπακτικότητα της αριστοκρατίας της υπαίθρου ή των μεμονωμένων κεφαλαιοκρατών, αλλά για έναν ουσιώδη μετασχηματισμό όπου οι προσωπικές σχέσεις καθυπόταξης αντικαθίστανται σταδιακά από την αφηρημένη υπακοή στην πολιτική εξουσία και το γράμμα του Νόμου. Αυτό δεν σημαίνει ότι η αγριότητα και η βία παύουν να υπάρχουν. Όσες έχουν πέσει θύματα της κρατικής καταστολής μπορούν να κομίσουν τις μαρτυρίες τους για το αντίθετο. Απλώς αλλάζει η αιτιολόγηση αυτής της βίας, αλλάζουν οι μέθοδοι άσκησης της, όπως και οι τόποι στους οποίους διοχετεύεται. Υπό αυτήν την έννοια, η πρωταρχική συσσώρευση δεν σηματοδοτεί μόνο τη μετάβαση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αλλά και την ανάδυση του νεωτερικού κράτους ως μορφής της σχέσης-κεφάλαιο.

Δ. Η κατοπινή πρόσληψη της πρωταρχικής συσσώρευσης

Δεν είναι παρακινδυνευμένο να ισχυριστούμε ότι ο Μαρξ αποδίδει στην πρωταρχική συσσώρευση έναν ιστορικό χαρακτήρα και υπό αυτό το πρίσμα την εξετάζει στον παρόν κεφάλαιο. Η «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση» είναι μια υβριδική κατηγορία που του δίνει τη δυνατότητα να περιγράψει την ιστορική διαδικασία ανάδυσης του

κεφαλαιοκρατικού εκμεταλλευτικού συστήματος από τα ερείπια του φεουδαρχικού κόσμου. Ωστόσο, οι επίγονοι της μαρξικής ανάλυσης δεν περιορίστηκαν σε αυτήν την ανάγνωση. Στην μαρξιστική παράδοση που αναπτύχθηκε κατόπινά μπορούμε να διακρίνουμε τρία διαφορετικά ερμηνευτικά πλαίσια της θεωρίας για τη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση. Ακολουθούν μερικά συνοπτικά περιγραφικά σχόλια για κάθε μία από αυτές τις προσεγγίσεις.

1. Ιστορική ερμηνεία

Θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε εδώ τις θεωρητικές επεξεργασίες του Λένιν, αν και έχουν ακολουθήσει πολύ πιο ενδιαφέρουσες αναδιατυπώσεις, όπως αυτές του Roberts και του Read στη σχετική βιβλιογραφία. Σύμφωνα με αυτήν την ερμηνεία η πρωταρχική συσσώρευση είναι πάντα πρωταρχική, προηγείται της ανάδυσης της καπιταλιστικής σχέσης καθώς ο ιστορικός προορισμός της είναι να την διευκολύνει. Η έμφαση εδώ τίθεται στη χρονικά πρωθύστερη φύση της πρωταρχικής συσσώρευσης σε σχέση με την εμπέδωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ορισμένοι θεωρητικοί θεωρούν ότι η πρωταρχική συσσώρευση συνέβη άπαξ και μόνο στην Αγγλία του 16^{ου} αιώνα και ότι μέσα από αυτήν τη διαδικασία ανέτειλε ο καπιταλισμός, για να διαχυθεί μετά σε ολόκληρη την υφήλιο. Άλλοι μαρξιστές υποστηρίζουν ότι διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης επανεμφανίζονται μέσα στην ιστορία κάθε φορά που μια μη καπιταλιστική κοινωνία εντάσσεται στο καπιταλιστικό σύστημα. Και στις δύο προσεγγίσεις, ωστόσο, το κοινό στοιχείο είναι ότι η πρωταρχική συσσώρευση τοποθετείται αποκλειστικά στις απαρχές της εκάστοτε καπιταλιστικής κοινωνίας που βρίσκεται υπό εξέταση και εγκαινιάζει την είσοδο στην καπιταλιστική εποχή.

Όταν εδραιώνονται οι καπιταλιστικές διαδικασίες απόσπασης υπεραξίας, οι ληστρικές μορφές αποστέρησης και σχηματισμού αποθέματος παραχωρούν τη θέση τους στη συσσώρευση κεφαλαίου μέσα από την τυπική οδό της εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης. Αναλαμβάνουν πλέον οι αυτοματισμοί της καπιταλιστικής οικονομίας και η αναπαραγωγή των συνθηκών της κεφαλαιακής σχέσης επιτυγχάνεται μέσω της σπειροειδούς τροχιάς των κύκλων παραγωγής σε διευρυμένη κλίμακα. Η αρπακτικότητα της πρωταρχικής συσσώρευσης λειτουργεί αποκλειστικά ως μαμή του καπιταλισμού, ρόλος της είναι να παράξει αρχικά την προλεταριακή συνθήκη: από εκεί και πέρα η διαρκής αναπαραγωγή της προλεταριακής συνθήκης επιτυγχάνεται με οικονομικά μέσα. Το σχήμα αυτό παραμένει αρκετά πιστό σε αυτό που φαίνεται να ενστερνίζεται και ο ίδιος ο Μαρξ.

2. Γεωγραφική ερμηνεία

Στην κατηγορία αυτή εμβληματική φιγούρα είναι η Ρόζα Λούξεμπουργκ με το έργο της *Η Συσσώρευση του Κεφαλαίου*. Την ίδια κατεύθυνση ακολουθούν και οι αρκετά μεταγενέστεροι εμπνευστές των θεωριών εξάρτησης και άνισης ανταλλαγής, καθώς και θεωρητικοί του σχήματος μητρόπολη-περιφέρεια, που γνώρισαν την ακμή τους κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 (Γκούντερ-Φρανκ, Σεμίρ Αμίν, Βαλερστάιν). Σε αντιδιαστολή με την ιστορική ερμηνεία, η τάση αυτή διατείνεται ότι η πρωταρχική συσσώρευση δεν

προηγείται της επιβολής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αλλά είναι ένα μόνιμο γνώρισμά του, μια διαδικασία συνεχής. Με άλλα λόγια, οι θεωρητικοί αυτοί υπερασπίζονται τη *μονιμότητα της πρωταρχικής συσσώρευσης*. Δεν τοποθετούν τις διαδικασίες της πρωταρχικής συσσώρευσης μόνο στις απαρχές του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αλλά τις αντιλαμβάνονται ως συνυπάρχουσες στον καπιταλισμό, συμπληρωματικές προς τις μεθόδους εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης.

Η προσέγγιση αυτή αναγνωρίζει δύο παράλληλες διαδικασίες καπιταλιστικής συσσώρευσης που αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλοϋποστηρίζονται: αυτήν της συσσώρευσης δια της εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας και αυτήν της συσσώρευσης δια της αποστέρησης και της αρπαγής. Το χαρακτηριστικό της γνώριμα είναι ότι αποδίδει κάθε μία από αυτές τις διαδικασίες σε διαφορετικό γεωγραφικό χώρο και σε διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς: στις καπιταλιστικές μητροπόλεις επικρατούν οι μηχανισμοί εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης ενώ στην καπιταλιστική περιφέρεια κυριαρχεί η απαλλοτρίωση του κοινωνικού πλούτου με εξωοικονομικά μέσα. Ο καπιταλισμός των πλούσιων χωρών απομυζά πόρους από τις φτωχές χώρες της περιφέρειας με όρους λεηλασίας και ωμού σφετερισμού. Με άλλα λόγια, μπορούν να ταυτοποιηθούν διαφορετικές ζώνες ανά την υφήλιο όπου ισχύουν διαφορετικά καθεστώτα συσσώρευσης εντός του ίδιου ιστορικού πλαισίου, και με μια συγκεκριμένη φορά: τα αποθέματα συγκεντρώνονται με τρόπο ληστρικό στην περιφέρεια και κατόπιν εισρέουν στις μητροπόλεις. Μάλιστα, ορισμένοι μαρξιστές υπερθεματίζουν ισχυριζόμενοι ότι ο καπιταλισμός των αναπτυγμένων μητροπόλεων θα κατέρρεε χωρίς τη διαρκή ανατροφοδότησή του από τους πόρους που αποσπώνται με τη βία από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Έτσι, η κατάκτηση των αμερικανικών ηπείρων ήταν μια επανάληψη της πρωταρχικής συσσώρευσης που αναζωογόνησε τον ευρωπαϊκό καπιταλισμό, το ίδιο συνέβη αργότερα με τον αγώνα ταχύτητας για την αποικιοποίηση της Αφρικής κ.ο.κ.

3. Ερμηνεία του *The Commoner*

Τη συζήτηση γύρω από τη σημασία της πρωταρχικής συσσώρευσης ανανέωσε στις αρχές του 21^{ου} αιώνα το περιοδικό *The Commoner*, γύρω από σχετικό αφιέρωμα που κατέλαβε ολόκληρο τεύχος τους οποίου, συσπειρώθηκαν στοχαστές όπως ο Μπόνεφελτ (Werner Bonefeld), ο Ντε Άγκελις (Massimo De Angelis), Καφέντζις, η Φεντερίτσι κ.α. Παρόμοιες απόψεις εκφράζουν και η Γκέρστενμπέργκερ (Heide Gerstenberger) που κείμενό της συμπεριλαμβάνεται στη βιβλιογραφία, καθώς και ο Βαν ντερ Λίντεν (Marcel van der Linden), ενώ συνοδοιπόρος είναι και ο Χάρβεϊ.

Και αυτό το ρεύμα απορρίπτει την ιστορική ανάγνωση και επιχειρηματολογεί υπέρ της μονιμότητας της πρωταρχικής συσσώρευσης. Επιπλέον αμφισβητείται και η κατανόηση του καπιταλισμού ως κλειστού συστήματος που αυτοαναπαράγεται κατά τρόπο αυτόματο και αυτονομημένο. Εφόσον προβληματικοποιούμε μόνο τις συνθήκες γέννησης του καπιταλιστικού συστήματος ενώ συγχρόνως θεωρούμε ότι στη συνέχεια το σύστημα αναπαράγεται μόνο μέσα από την εκμετάλλευση, χωρίς την ανάγκη για εξωοικονομικούς καταναγκασμούς, αυτό ισοδυναμεί με το να αντιμετωπίζουμε τον

καπιταλισμό ως πράγμα και όχι ως κοινωνική σχέση. Έτσι λειτουργούν τα πράγματα, τα αυτόματα, τα κουρδιστά παιχνίδια: χρειάζονται μια εξωτερική δύναμη να περιτυλίξει το έλασμα που φέρουν εντός τους και αυτό το αρχικό κούρδισμα αρκεί για να κινείται μόνο του το παιχνίδι, χωρίς άλλη εξωτερική παρέμβαση. Δεν λειτουργούν όμως έτσι οι κοινωνικές σχέσεις. Αν αντιμετωπίζουμε ως γρίφο την αρχική εκκίνηση της κεφαλαιακής σχέσης, οφείλουμε να αντιμετωπίζουμε ως αίνιγμα και τη συνεχή αναπαραγωγή της σχέσης αυτής, καθώς δεν είναι καθόλου δεδομένο ότι αυτή θα επιτευχθεί χωρίς έξωθεν πολιτική, κρατική, νομική παρέμβαση.

Η αναπαραγωγή της προλεταριακής συνθήκης δεν επιτυγχάνεται κατά τρόπο μηχανικό και αυτονόητο: είναι διαρκώς επαπειλούμενη. Η προλεταριοποίηση αποσταθεροποιείται όταν οι εργάτες κατορθώνουν να στήσουν συλλογικούς τρόπους επιβίωσης και να κερδίσουν βαθμούς ελευθερίας από τη μισθωτή σχέση. Για να εξασφαλιστεί η συσσώρευση θα πρέπει η προλεταριακή συνθήκη να επιβληθεί από την αρχή και να αρθούν αυτοί οι βαθμοί ελευθερίας. Και κάτι τέτοιο επιτυγχάνεται κάθε φορά που ερημώνει ένας δημόσιος χώρος, που καταργείται μια κοινωνική παροχή, που εμπορευματοποιείται ένα κοινωνικό αγαθό, που κλείνει ένας δημόσιος βρεφονηπιακός σταθμός, που εκκενώνεται μια κατάληψη. Για να παραμείνουν οι προλετάρικες δέσμιες της μισθωτής σχέσης χρειάζεται μια συνεχής επανάληψη της πρωταρχικής συσσώρευσης, ένας ακατάπαυστος διαχωρισμός των εργατριών από τα μέσα παραγωγής και διαβίωσης. Κατ' αυτήν την έννοια η πρωταρχική συσσώρευση δεν προηγείται μόνο του καπιταλισμού: είναι πρωταρχική όχι με τη χρονική σημασία αλλά υπό την έννοια ότι είναι δεσπόζουσα και απαράβατη αναγκαιότητα.

Συγχρόνως η τρίτη αυτή τάση διατηρεί τις αποστάσεις της και από τη γεωγραφική ερμηνεία του τύπου μητρόπολης- περιφέρειας. Οι συμμετέχοντες στην έκδοση του *The Commoner* θεωρούν ότι η πρωταρχική συσσώρευση, αν και μόνιμη, δεν λαμβάνει χώρα μόνο στην καπιταλιστική περιφέρεια αλλά και στις μητροπόλεις. Δεν είναι άλλα τα κομμάτια της εργατικής τάξης που βιώνουν την εκμετάλλευση και διαφορετικά τα τμήματα της που υφίστανται την απαλλοτρίωση. Εκμετάλλευση και αποστέρηση είναι η κοινή μοίρα που περιμένει όλες τις προλετάρικες στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, άλλοτε σε άλλον βαθμό και με διαφορετική ένταση.

Προτεινόμενη Βιβλιογραφία

- Bonefeld, W. (2001). *The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution*. Στο *The Commoner*, τ.2 (Σεπτέμβριος 2001).
<https://thecommoner.org/back-issues/issue-02-september-2001/>
- De Angelis, M. (2001). *Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's "enclosures"*. Στο *The Commoner*, τ.2 (Σεπτέμβριος 2001).
<https://thecommoner.org/back-issues/issue-02-september-2001/>

- Federici, Silvia (2011). *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα: Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσώρευση* (Ι. Γραμμένου, Λ. Γυιόκα, Π. Μπίκας, μτφ.). Εκδόσεις των Ξένων
- Gerstenberger, H. (2014, 2 Σεπτεμβρίου). *The Political Economy of Capitalist Labor*. Viewpoint Magazine. <https://viewpointmag.com/2014/09/02/the-political-economy-of-capitalist-labor/>
- Harvey, D. (2005). *The New Imperialism*. Clarendon Lectures in Geography and Environmental Studies. Oxford University Press.
- Morozov, E. (2023). Κριτική του τεχνοφουδαρχικού λόγου (Α. Φάρας, μτφ). Στο *Διαλυτικό*, τ.7 (Δεκέμβριος 2023 - Ιανουάριος 2024), σελ. 155 –189. <https://dialytiko.espivblogs.net/2024/06/05/kritiki-toy-technofeoydarchikoy-logoy/>
- Perelman, M. (2000). *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*. Duke University Press.
- Read, J. (2003). *The Micro-Politics of Capital: Marx and the Prehistory of the Present*. State University of New York Press.
- Roberts, W. C. (2017). What was primitive accumulation? Reconstructing the origin of a critical concept. Στο *European Journal of Political Theory*, τ. 19(4), σελ. 532-552.

Πρωτογενής Βιβλιογραφία

- Μαρξ, Κ. (1945). *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* (Γ. Δεληγιάννη-Αναστασιάδη, μτφ). Αναγνωστίδη. (Πρώτη δημοσίευση 1847).
- Μαρξ, Κ. (1976). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία* (επιτελείο Ελλήνων μεταφραστών στο εξωτερικό, μτφ). Στοχαστής/Σύγχρονη Σκέψη.
- Πολάνυι, Κ. (2001). *Ο μεγάλος μετασχηματισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας* (Κ. Γαγανάκης, μτφ). Νησίδες.
- Smith, A. (2000). *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών: Βιβλία I και II*. (Χ. Βαλλιάνος, μτφ, Γ. Μηλιός, επιμ.). Ελληνικά Γράμματα.
- Thiers, A. (2025, 20 Μαρτίου). *The Rights of Property: A Refutation of Communism & Socialism*. R. Groombridge & Sons. (Πρώτη δημοσίευση 1848). <http://davidmhart.com/liberty/FrenchClassicalLiberals/Thiers/Property/index.html>